

Наркеев С.А

АЛАЙ КЫРГЫЗДАРЫНЫН ЭРКИНДИК, МАМЛЕКЕТТҮҮЛҮК ҮЧҮН КҮРӨШҮ

Наркеев С.А.

БОРЬБА АЛАЙСКИХ КЫРГЫЗОВ ЗА СВОБОДУ И ГОСУДАРСТВЕННОСТЬ

Орус бийлигине каршы күрөшүүдө, кыргыз мамлекетинин эгемендиги үчүн күрөшүү үчүн Алай кыргыздарынын эрдиктери элдик ырлар менен тарыхый фактылар анализге алынган. Абдылдабектин эрдиги мамлекеттүүлүк үчүн күрөшкөн инсан катары бааланат. Алай кыргыздарынын оторчулары каршы күрөшү – бул кыргыз элинин эркиндик үчүн күрөшүнүн «кыргыз ыкмасы» деп айткан.

Орус оторчуларына каршы күрөшүүдө Полот хандын тилегин, ойлорун ишке ашырууга, кыргыз мамлекеттүүлүгүн түзүүгө, эркиндик үчүн жана орус бийлигине каршы күрөштө Алайлык кыргыздардын ролу эбегейсиз эрдик болгон. Элдик ырларда:

Абдылдабек аттанды,
Ардагым кыргыз эл деди.
Ата-баба жер деди,
Каруу күчүм калганча,
Кармашып жатып өлөйүн²⁰.

Бул ыр саптарын Аблазов Козубай атасынан жазып алган экен ырда айтылгандай Полот хандын орус оторчуларынан жеңилген колун жетектеп Алай тоолоруна таянып Абдылдабек баштаган көтөрүлүшчүлөр өз аракеттерин, каршылыгын ата-бабалардын жерин кыргыз мамлекети үчүн күрөштү улантып жатышты. Алай тоолорунда каршылык улантылды. Бул убакта фергана өрөөнү орус бийлигинин курамында деп таанылган, облустун губернатору болуп М.Д. Скобелев 1876-жылдын 2-мартынан расмий түрдө облусту башкарып калды. Алайда Алымбек датканын уулдары Адылдабек (Оштун, Анжыяндын 1866-жылдан берки акими, 1875-жылдын 10-октябрынан 1876-жылдын 30-январынан чейин Кокондун беги), Асанбек, Оморбек менен Сулайман бийлер жана башкалар болучу. Абдылдабектин кошуунун талкалоо үчүн, 400 орус – казактан турган отряддын башында генерал М.Д.Скобелев турган топтон 300 аскерин Гүлчөгө калтырып, бул жерге чыңдоо кура берүүнү буйруду да, өзү Маргалауга кайтты. Ал эми бул учурда Абдылдабек, Оморбек, Сулайман удайчы, Таныкул паусат, Валихан төрө жана башка олжоке, көкчө, сарттар урууларынан чогулган ири кошуун менен Гүлчөдөн 25 чакырым түштүктө жайгашкан Жауырык капчыгайында (Гүлчө менен Сопукоргондун ортосунда, Бүлөөлү капчыгайынын жанында) коргонууга ыңгайлуу өүүт даярдап, күтүп жатышты. Бул мезгилде Абдылдабектин 1500 миудей жоокери бар болгонун аалым Б.Жумабаев баса белгилейт²¹.

М.Д.Скобелев Маргалаудан Ошко ири бөлүктөрдү жөнөттү. Алгач Гүлчөгө Штапельбергдин отрядын жөнөтүп, 22-апрелде өзү да Гүлчө чыңдоосуна келип калды²². Генерал М.Д. Скобелев баш ийбеген кыргыздарды биротоло талкалоону чечип, ири аскер даярдады, анын курамында 120 кишиден турган аткычтар ротасы, 30 кишилик Борисовдун саперлору, 129 кишиден турган аткычтар дивизиону, бир ракеталык взвод, 130 кишилик казак-орус жүздүгү, М.Д.Скобелевдин өзүнүн конвою- баары биригип 442 киши болгон. Отряд 24 –апрелде Гүлчөдөн суу өйдө карай Жауырык капчыгайын көздөй бет алды²³.

Бүлөөлү кыштагынын жанындагы Жауырык аттуу тар капчыгайда Абдылдабек, Сулайман удайчы, Оморбек датка, Бекжан (ал апрелдин башында Абдылдабектин колуна түшүп, көтөрүлүшчүлөргө кошулуп кеткен эле), Таныкул-Берди паусат, Валихан төрө баштаган 1 жарым миү чамалуу кыргыз көтөрүлүшчүлөрү таштан үч айланга коргонуучу чеп куруп, түп жагына лагерин жайгаштырган. Анда Курманжан датка да болгон. Курманжан датка орус бийлигине баш ийбей кыргыздардын эркиндигин сактап калууну чечкен²⁴. Абдылдабектин кошуунунда эч кандай замбирек, алыска атар мылтык жок эле. Түтөтмө мылтык да сейрек болуп, жигиттер негизинен кылыч, айбалта, найза чокмор менен гана куралданышкан болучу.

²⁰ Аблазов К. ф.и.к. доцент БГУ, Алай району, 70 жаштагы атасы Аблаздан жазып алган.

²¹ Жумабаев Б. Ала-Тоо.10.90. 82-84-беттер.

²² Т.Кененсариев. Кыргызстандын Орусияга каратылышы. 284-бет.

²³ К истории Кокандского похода. – ВС. - 1897-№9.-1-бөлүк.-1617-беттер. Маалыматтар Т.Кененсариевдин Кырг. Орус. карат.. китебинин 284-бетинен алынды. Бишкек. – 1997.

²⁴ Үсөнбаев К. КМ.15-август 1989-жыл.

Жауырык капчыгайында коргонуп жаткан Абдылдабектин кошуунун талкалоонун, алай кыргыздарын орус букаралыгына өткөрүүдө гана эмес Фергана өрөөнүндө орус бийлигин бекемдөөдө да чоу мааниси бар эле. Ошондуктан М.Д.Скобелев бул кармашты өтө тыкандык менен уюштурду, - деп жазат профессор Т.Кененсариев²⁵. Анткени кыргыз элинин эркиндиги үчүн да орус бийлигине каршы күрөшкөн да тоолук кыргыздар болгон. Алардын жашынып жаткан жерин чыккынчы Ыманкул аттуу жигиттин сунушу боюнча капитан М.Е.Ионов башында турган орус-казак кошууну²⁶ колго түшүрөт. Чыккынчы жөнүндө элдик маалыматтарда Мамадемин деп айтылат.

Элдик ырларда:	Катыны ыйлап тул болсун!
Кокуй кылып таштады,	Босого бойлоп уул өлсүн!
Кочкорчу жолду баштады.	Бойго жеткен кызы өлсүн!
Мамадемин көк өтүк,	Бул кайсы көрдөн жол тапты,
Казаны сынып күл болсун!	Бууну жик-жик бөлүнсүн ²⁷ .

Элдик маалыматтарда айтылган Кочкорчу Мамадемин - бул тарыхый булактарда айтылган Ыманкул аттуу чыккынчы болуп саналат. Гүлчөдөн 8 чакырым жерден түндүккө карай бөлүнүп кеткен Тамгатерек капчыгайы аркылуу Буудайлык суусу, Сасыкбел ашуусу менен Сопукоргонго жетпей кыргыздардын тылынан чыгып же Бүлөөлү капчыгайынын башынан түшүп, качкандардын алдын тороону пландаштырат. Бул кошуун 24-нөн 25-апрелге караган түнү жөнөп кетти.

Скобелев баштаган топ тике маудайына келип үч топко бөлүнүп чабуул коюуну чечишти. Биринчи топту Штакельберг-ал кыргыздарга капчыгайдын кыргагына чыгуусу жана капталдан чабуул коюусу, ал эми Боголюбов баштаган сол бөлүк сол кыргактан айланып өтүп чабуул жасоосу, М.Д.Скобелевдин командасы болсо көтөрүлүшчүлөрдүн тике бет алдына штурмга чыгуусу пландаштырылды. Кармаш 200 метрдей аралык калганда башталды. Ушул кармаш жөнүндө төмөндөгүдөй ыр саптары эл арасында:

Эрте менен саарда,
 Аш ичпестен наарда
 Үстү жагын караса,
 Үч жүз солдат көрүндү
 Тил билбеген каапырдын,
 Огу чыкты бызылдап.
 Ону көрүп беглерим,
 Кача берди тызылдап,
 Даука кетти далайга,
 Сары баштуу каапырдан,
 Ыктай бердиү Алайга,
 Ортобузда Кызыларг,
 Ашып кеттиү жан бегим²⁸.

Элдик ырларда орус-казактарынан үч жүз солдат кармашка катышканын баяндайт, Б.Жумабаевдин маалыматында орустун 390 аскер катышканын жазат, ал эми тарыхый булактарда 442 солдат катышканын маалымдалат²⁹. Негизи элдик маалымат да бир аз гана ката кетирген, бир аз айырмачылык менен гана так маалыматты айтуу менен окуяны так баяндоодо.

Мына ушул жерде кыргыз жоокерлери өз элин «кара келтек» менен коргоого алышкан, бирок тилекке каршы куралдын начардыгынан, бир нече саат кармаштан кийин, мөндүрдөй жааган окко туруштук бере албай кыргыз кошууну чегинүүгө аргасыз болду. Курманжан датка баштаган улгайган топ алдыга кетти, ал эми аларды коргоого алып, Абдылдабек Алай тоолорунун бийик жайлоолоруна карай качты.

Ушул окуядан кийин качкын кыргыздар жөнүндө:

Алымбектин балдары
 Аша качты Алайды³⁰.

 Таштап кетти карабай,
 Мал-мүлк, катын баланы.
 Анда өлдү барганы,

²⁵ Кененсариев Т. Кыргызстандын Орусияга каратылышы. 285-бет. Бишкек. – 1997.

²⁶ Ювачев И.П. Курманжан датка-кара-киргизская царица... 967-968-беттер.

²⁷ Авторлор: Капаров А., Акматов М. Курманжан датка. Ош, 1991.35-бет.

²⁸ Курманжан датка. Ош, 1991.35-бет.

²⁹ Терентьев М.А. История завоевания Средней Азии Т.2-413-бет.

³⁰ Шабдан казалы. О.Сыдыков.117-118-беттер. Алатоо. №3 1991-жыл.

Кайта келди калганы³¹.

Молло Ныяздын ырларында:

Франк менен Ооганнын

Наамы келет, өзү жок.

Басып келбейт Алайга

Оналко розмана

Кетер деген далайга³².

Абдылдабектин кошуунуна франктар, оогандыктар, жардам берет деген маалыматтардын да чындыгы бар, бирок алар тараптан эч кандай жардам болгон эмес, чамасы М.Ныяз туура айтып жатат. Кайсы бир деүгээлде сүйлөшүүлөр болсо да, ал эч качан иш жүзүнө ашмак эмес, жолдун алыстыгы, чек арада орус күчтөрүнүн жайгашуусу тоскоолдук кылган. Бул кармашта 150 дөй кыргыз набыт болду, туткунга 3-4 киши гана түштү, 8 фальконет, 80 мылтык, 3 байрак орус баскынчыларынын колуна түштү. М.Д.Скобелевдин отрядынан 24 киши өлдү жана жарадар болду. Натыйжада Алай кыргыздарын баш ийдирүүнү толук ишке ашырууну көздөп, орус баскынчылары генерал М.Д.Скобелев баштаган Ошто «Алай илимий–согуштук экспедициясы» даярдалып, 1876-жылдын 22-июлунда экспедицияны баштоого буйрук берилди. Экспедицияны баштоого К.П.Кауфман 26-июлда буйрук чыгарды³³.

Кошуундун курамында белгилүү Шабдан Жантай уулу, нөкөрү Баяке, экинчи иниси Байбосун баштаган 40 тан ашуун жигиттери менен болду. М.Д.Скобелевге 26-июлда Сопукоргон деген жерде Абдылдабектин иниси Асанбек жазылган катты алып келип берди. Ал катта « ... Жогорку себептер менен биз эми кашык каныбыз калганча силерге каршы күрөшө беребиз. Биз көчмөнбүз, ошондуктан бизге эч кандай мүлктүн кереги жок, кудайдын берген даамына жана тузуна ыраазыбыз», - дейт. Ошондой эле бул катта алар бир гана Шабданга гана ишенээрин айтышкан³⁴.

Майор М.Е.Ионов 29-июлда отряды менен Кашкардан кайтып Ооганстанга өтүп бара жаткан Курманжан датканын көчүн кууп жетип, датка айымды колго түшүрдү³⁵. Курманжан датка каршылык көрсөтпөдү, кичүү уулу Камчыбекти жана небереси Мырзапаязды алып, ал Чоңалайда М.Д.Скобелевге келди. Негизгиси датка айымды Скобелев чоң ызаат менен тосуп алып, сый көрсөтү жана ага орус бийлиги мурдагыдай эле сый көрсөтүшөөрүн жана ата конушуна келүүгө жана балдарына, элин орус бийлигине кабыл алуу менен бирдикте аларга көмөктөшөөрүн да айтат. Бирок Алай кыргыздары күрөштү 1876-жылдын акырына чейин жүргүзгөн жана күрөштүн «кыргыз ыкмасын» орус бийлигине көрсөтө алды.

Абдылдабек жана иниси Мамытбек Сох өрөөнүндөгү салгылашууда чоң жоготууга учурады, бирок куралын таштаган жок, Витгенштейн баштаган орус бийлиги жеңишке жетишти. Ошол учурдагы окуя жөнүндө:

Ортобузда Акбайтал,

Аша бердиү жан бегим,

Аксуу менен Мургабы,

Баса бердиү жан бегим.

Гойтезектин белини,

Көрүп кеттиү жан бегим,

Көкүрөккө гыятты,

Бөлүп кеттиү жан бегим.

Жакут бердиү калканга.

Ариет үчүн бел байлап,

Бастыра бердиү Талканга,

Эсеп жетпей жылдызга,

Барып калдыү Кундузга.

Тил билбеген чүрчүткө,

Барып калдыү Бүрчүткө.

Үртүк салдыү Сабылга,

Барып калдыү Кабылга³⁶.

Ооба бул салгылаштан соң Абдылдабек иниси Мамытбекти кошуп, Ооганстан тарапка өтүп кеткенин аалым Жамгырчинов да баяндайт³⁷. Ал жакта аны элдик маалымат баяндагандай:

Амирдин зору Шералы,

Муну кандай зайып тууган деп,

Бул кайсы жердин беги деп,

Каерден келген пааша деп,

³¹ Алатоо №3.1991.117-118-бет.

³² Молдо Ныяз. Санат дигарастар Б.,1993. 59-бет.

³³ Кененсариев Т. Кыргызстандын Орусияга каратылышы. Б.,1997-жыл. 295-бет.

³⁴ Авторлор: А.Капаров, М.Акматов. Курманжан датка. Ош.,1991. 17-бет.

³⁵ Авторлор: Капаров А., Акматов М. Курманжан датка. Ош.,1991. 17-бет.

³⁶ Авторлор: Капаров А., Акматов М. Курманжан датка. Ош.,1991. 36-бет.

³⁷ Джамгырчинов Б. Очерки полит. истории Киргизии XIX века. Ф.,1966. 399-бет.

³⁹ Авторлор: Капаров А., Акматов М. Курманжан датка. Ош.,1991. 17-бет.

Маяна берди миү тилла³⁸, - Кабулдун ханы сый көрсөтүп, миү тилла маяна берген экен, Меккеге барам деп турганда, ооруп калат жана ал оорудан кайтыш болот, анын сөөгүн иниси Мамытбек балга ороп Алайга алып келгендигин элдик санжыра баяндайт. Натыйжада, алайлык кыргыздар эркиндиктин туусун бийик кармап, аргасыздан орус бийлигине баш ийүүгө, Мадыдагы жолугушууда Курманжан датка Алайлык кыргыздардын көтөрүлүшүн тынчytuуга макулдугун берди. Ошентип орус падышасына К.П.Кауфман 1877-жылдын январь айында Петербургга Кокон хандыгынын бардык чөлкөмдөрүндөгү «толук жеуиш» жөнүндө телеграмма жиберди³⁹. Тайманбас Алай кыргыздарын орус бийлиги куралдын күчү менен гана баш ийдирди. Ал эми Абдылдабек сыяктуу эр азаматтар кыргыз жерин, элин сүйгөн, элдин эркиндигин туу туткан, кыргыз элинин чыныгы патриоту экенин көрсөттү.

1. Көтөрүлүштүн экинчи мезгилинде Фергана өрөөнүндөгү кыргыздар жана өзбектер Кудаярдын бийлигин кулатууну ишке ашырууну пландаштырган болсо, орус бийлигинин улам таасири күчөп кеткенин билишип, орус жана кокон бийлигине каршы күрөштү улантышкан, анткени түбү бир эл экенин душманга көрсөтө алышкан.

2. Бул элдик көтөрүлүш кыргыздардын майтарылбас эрдиги менен башталып, тоолуктардын жана кыргыздардын эркиндик, патриоттук эркинин сынбастыгын дауазалады жана кокондук бийликтин монархиялык мураскорлук эрежесине түбөлүккө каршы чыгуу идеясын кыргыздар ортоазия чөлкөмүндө алгачкылардан болуп жар салып баштап чыкты.

3. Орус бийлигинин адилетсиздигине, баскынчылыгына кыргыздын Алымкул баштаган, эркиндик, өз жерин сүйүү сезимин Ыскак, Абдылдабек сыяктуу инсандар улантышты жана кыргыздарда бирдиктүү эл, мамлекет болуу идеясын жаратып кетишти.

4. Алайлык кыргыздар жана Абдылдабек бүтүн кыргыз элинин атынан орус бийлигине каршы күрөштү акыркы күчү калганча уланткан, анын тайманбастыгы эл, жерди жана кыргыз мамлекети үчүн, ата-журтту сүйүүсү кыргыз эли үчүн унутулгус баатырдык экендиги менен тарых барактарынан орун алды жана эркиндик үчүн күрөшүүнүн «кыргыз ыкмасы» болду.

5. Орус оторчуларына каршы күрөштө Аксылык, Алайлык, Чаткал, Алабукалык, Өзгөн, Каркулжалык кыргыздардын ролу эбегейсиз. Ал эми бизге белгилүү болгон инсандар: Абдылдабек, Искак, Момун, Мамыр сыяктуу улуу инсандар бүткүл кыргыз элинин гана эмес, жалпы түрк элинин эркиндиги, эгемендиги үчүн күрөшкөн инсандар жана алар ата журт үчүн күрөшкөн улуу инсан катары тарыхта кала берет.

⁴⁰ Бабабеков Х. Народные движения в Кокандском ханстве и их соц.-экон. и полит. пред. (XVIII- XIXвв) – Т., 1990. 108-бет.